

BOLALAR LEKSIKONINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shamsiyev O'ktam Baxriddinovich

Alfraganus university professori, psixologiya fanlari doktori (DSc)

Tel: +998977319669

M.Shamsieva

ToshDO'TAU O'zbek tilshunosligi kafedrası, filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14575359>

Annotatsiya: Olti-yetti yoshli bolaning lug'at periferiyasida oldingi yoshlardagi butun lug'atiga xos bo'lgan so'zni ajratish va tushunish qonuniyatlari namoyon bo'ladi. Talaffuzi o'xshash bo'lgan so'zlar o'rtasidagi ham paradigmatic, ham mavzu-mazmun munosabatlari ham bola leksikoni uchun muhimdir. Maqolada ushbu masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: olti-yetti yosh, semantika, paradigmatic aloqa, konsept, metafora, frazeologizm.

Аннотация: На периферии словарного запаса ребенка шести-семи лет проявляются законы разделения и понимания слов, характерные для всего словарного запаса ранней молодости. Для словарного запаса ребенка важны как парадигматические, так и предметно-содержательные отношения между словами, близкими по произношению. В статье рассматриваются эти вопросы.

Ключевые слова: шесть-семь лет, семантика, парадигматическое общение, концепт, метафора, фразеологизм.

Abstract: In the periphery of the vocabulary of a six-seven-year-old child, the laws of word separation and understanding, which are characteristic of the entire vocabulary of earlier youth, are manifested. Both paradigmatic and subject-content relationships between words with similar pronunciation are important for the child's lexicon. The article covers these issues.

Key words: six-seven years old, semantics, paradigmatic communication, concept, metaphor, phraseologism.

KIRISH

Bolaning individual so'z boyligi uning umumiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Bu shakllangan tushuncha, paradigmatic bog'lanishlarning barqarorligi, so'zning bo'linishi to'g'risidagi tasavvur, so'z va denotat munosabatida o'z aksini topadi. Olti-etti yoshlilarning leksikoni o'ziga xos xususiyatga ega. Ushbu yoshdagi individda bo'linmagan (odatda, bir so'zli) nomlar asosiy so'z zaxirasini tashkil etadi. Olti-etti yoshli bolaning lug'ati kattalarnikidan sezilarli darajada farqlanadi. Tafvutlar leksikon birliklari miqdori, ular o'rtasida o'zaro aloqani o'rnatish usuli, har bir birlik bilan assosiasiyalangan tasavvurlar va shaxsiy mazmunga bog'liq. Hatto bir xil yoshdagi bolalarda ham so'zlar zaxirasi jinsi va umumiy rivojlanish darajasiga qarab katta farq qiladi. Ichki nutqdagi farqlar yana ham muhim. Konseptning olti-etti, qisman o'n-o'n bir yoshgacha ham shakllanmasligi bolalarning so'z ma'nosi haqidagi tasavvurining asosiy xususiyatlaridan biridir. Bu bolaning tafakkur xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, izoh talab qilmaydi. Ta'kidlash joizki, bola "kundalik tushunchalar"

va “yaqin” soʻz maʼnosiga ega. Bu fenomenlar konsept bilan emas, tasavvur bilan bogʻliq, yaʼni soʻzning signifikativ semantik jihatiga (fikrni ifodalash shakli) emas, balki denotativ (nomlanish)ga yoʻnalgan. Konsept shakllanmaganligi bola assosiasiyalarida ham kuzatiladi. Ichki leksikonda mantiqiy aloqalar va munosabatlarning zaiflashganligi paradigmatic aloqalarning barqaror emasligi bilan bogʻliq. Barqaror paradigmatic aloqalar signifikat asosida shakllanadi va kategorial semantikaga doir boʻladi (shaxs, jonli/jonsizlik, aniqlik, jamlovchi). Ushbu xususiyatning namoyon boʻlishiga bir misol, bu – otlarni jonlantirishdir. Paradigmatic aloqalarning beqarorligi grammatik kategoriyalarni bosqichma-bosqich oʻzlashtirishi bilan asoslanadi: “Grammatik kategoriyalarni oʻzlashtirishning bosqichma-bosqichligi kategoriyalarning mazmun jihatdan farqlovchi xususiyatlarini sintaktik oʻzlashtirishga oʻtishi, soʻngra sintagmatikdan paradigmatic, soʻngra kategoriyalarni aralashtirish va oʻzaro oʻrin almashtirishdan ularning referensial xususiyatlariga oʻtish bilan bogʻliq”[1]. Barqaror paradigma nutq boʻlaklarining referensial xususiyatlarini anglamay turib shakllanmaydi. Ayni paytda buning uchun ham mavhum, ham etarlicha rivojlangan metalingvistik qobiliyatlar kerak boʻladi. Paradigmatic tizimlilik oʻrniga signifikat asosidagi tizimli munosabatlar bola leksikonida predmet faoliyati orqali dunyoni anglash bilan bogʻliq boʻlgan denotatga asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Maʼlumki, taxminan 10 yoshlargacha bolalar otni yaxshi farqlay olmaydi va predmetning oʻzi “nominal realistlar” sanaladi. Bu erkin tasnifda va soʻzning subʼektiv chastotasi bahosida oʻz aksini topadi. Erkin tasnif va soʻzning subʼektiv chastotasi bahosi boʻyicha eksperimentlarda bola nominasiya bilan emas, balki denotat bilan ish koʻradi. U til birligini emas, denotat chastotasini baholaydi. Bu tushunishni murakkablashtiradigan nutqning ehtimoliy bashorati “uzilishlari” bilan bogʻliq.

Yu.A. Elkonin, A.C. Shternlar[7] turli yoshdagi bolalarda soʻzning subʼektiv chastota bahosi boʻyicha oʻtkazgan eksperiment maʼlumotlarini tahlil qilish asosida xulosa qiladiki, ontogeneza tilning rivojida dunyoni anglash predmet faoliyati orqali amalga oshadi va kattalarning bahosi bilan oʻrta darajada mos tushadi. Maktab metodi asosida tilni oʻzlashtirish faqat yuqori chastotali guruhlardagina yaxshi shakllanadi. Soʻz qanchalik kam uchraydigan boʻlsa, ehtimoliy prognozlash mexanizmi shunchalik kam shakllangan boʻladi. Shunday qilib, etti yoshlilar oʻz leksikoni periferiyasida ishlashi uchun maxsus harakatlar talab etiladi. Bolalar tomonidan metafora va frazeologizmlarni tushunish xususiyatlari konseptning shakllanmaganligi bilan bogʻliq. Metaforada predmetli mazmun yoʻq boʻlib ketadi. Metafora predmetli dunyodan ajralgan va til bilan yaqin bogʻlangan voqelik predmetlari oʻrtasidagi aloqani ilgʻash qobiliyatini nazarda tutadi. Agar predmet dunyosida ajralgan obʼektlarning til dunyosida bola shaxsiy maʼnosining oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqmasa, bu olti-etti yoshli bolalar uchun nisbatan murakkab vazifa sanaladi. Soʻzning metaforik maʼnolari bolalar assosiasiyalarida namoyon boʻladi: bolalar tomonidan insonga xos sifatlar jonsiz narsalarga koʻchgan koʻchimlar oʻzlashtirilgan (*harf – chiroyli, koptok – quvnoq*) va asosiy obʼektni rang (*kuz-tilla*) va harakat (*ot-*

sakrovchi) asosida o'xshatish kuzatiladi. Boshqa metaforalar bolalar tomonidan noadekvat tushuniladi. Etti yoshlilar metaforalarni talqin qilishda ob'ektning asosiy ham yordamchi belgilariga tayanadi: masalan, kumush qish – hammayoq yaltillaydi, oppoq (asosiy ob'ekt – qish talqin qilinmoqda); chiroyli (yordamchi ob'ekt talqin qilinmoqda). Birinchi sinf o'quvchilari tomonidan frazeologik birliklarni tushunish strategiyasi o'xshash bo'lib, barcha idiomalar etarli darajada tushunilmaydi. Frazeologizm bolalar tomonidan asosiy komponent orqali ham talqin etiladi: ***qulog'iga lag'mon osmoq – aldamoq, aldab lag'mon osib qo'yish***. So'zning qismlarga ajralishi haqida olti-etti yashar bolalarning fikri o'ziga xosdir.

Olti-etti yoshga kelib aksariyat bolalarda o'zicha so'z yasash ortda qoladi. Biroq so'zni ahamiyatli qismlar – morfemalar – va bir morfemaning allomorf o'xshashligini o'rnatish katta til sohiblarinikidan keskin farqlanadi. Bu univerbizasiya mexanizmining faoliyatida namoyon bo'ladi, ya'ni ichki nutqda yasama so'zning shakllanishi nafaqat so'z hosil qilishda, balki yasama so'zlarning anglanishida ham ifodalanadi. Bolalar ba'zan adabiy tildagi (ba'zan ahamiyatsiz, bir-ikki tovushni almashtirish) so'zni almashtiradilar. So'zning bo'linishi haqidagi tasavvur, avvalo, ichki shaklni tushunish bilan bog'liq.

Bolada “bir shakl – bir mazmun” strategiyasi ustunlik qiladi, shu sababli talaffuzi o'xshash bo'lgan so'zlar o'rtasida mazmun aloqalari o'rnatiladi. U avvalo, periferiyada – sub'ektiv kam uchraydigan so'zlarning talqinini anglashda paydo bo'ladi: *otquloq (o'simlik) – otning qulog'i, toshma – tosh, toshni ol*. Bola so'zdagi ba'zi tayanch tovushlar va tovushlar birikmasini ona tilidagi unga ma'lum bo'lgan leksemalar bilan assosiasiyalab ajratadi. Bu tovush birikmalari bolaga ma'lum bo'lgan morfemalarning allomorfasi maqomiga ega bo'ladi. Bola ko'pincha real morfem chegaralarni e'tibordan chetda qoldiradi: *toshma* so'zida bola o'ziga ma'lum asosni ajaratadi – *tosh* – va shu asosida butun so'z ma'nosini hosil qiladi.

Z. Freyd[14] aql-idrokning ongsizlikka munosabatini tahlil qilib, aql-idrok manbalarini bolaning jumlada so'zlarni ma'nosiga ko'ra emas, balki tovush o'xshashligiga qarab joylashtirish strategiyasini aniqlaydi. Bola zavq olish uchun so'zlarni ma'nosiga qarab emas, talaffuziga ko'ra birlashtiradi. Bu zavq unga asta-sekin man etiladi va nihoyat so'zning faqat ma'noli bog'lanishiga asoslanadi. Morfemaning ajratilishi bolalar amaliy grammatikasining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. S. Seytlin[15] bolalar va normativ grammatika o'rtasidagi asosiy farqni ko'rib chiqadi, chunki bolalar grammatikasi kamroq qoidalarni o'z ichiga oladi, har biri kamroq harakat radiusiga ega. Bolalar grammatikasining qoidalari normativ grammatikaning juda umumlashtirilgan va soddalashtirilgan qoidalaridan boshqa narsa emas. S. Seytlin bolalar amaliy grammatikasining normativ grammatikadan asosiy farqini qaratqich kelishigini shakllantirishda cheklovlarning yo'qligi; shakllarni farqlashda affiksial usulning kam uchrashi kabilarda ko'radi. Bolalar grammatikasidagi ko'rsatib o'tilgan xususiyatlar so'zlashuvda periferiya me'yorida kuzatiladi. Bu kamchiliklarni MTTlarida nutqni rivojlantirish mashg'ulotlarida maxsus ishlar orqali bartaraf etish mumkin, bu turdagi kamchiliklar maktab o'quvchilari uchun ham xosdir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kengaygan nutqning tuzilishi, bir tomondan, kognitiv rivojlanish, vaziyatda ob'ektlarni ajratish qobiliyati, ob'ektlar o'rtasida munosabat o'rnatish bilan, boshqa tomondan, suhbatdoshni yo'naltirish hamda o'zi ham ijtimoiy roliga moslashishi bilan bog'liq.

Besh yoshli bolada etarli darajada til qobiliyati, shuningdek, maqsadga yo'naltirilgan jamoaviy harakatlar va ular bilan bog'liq bo'lgan matnlarni yaxshi tushunishi uchun zarur bo'ladigan struktur sxemalar shakllangan bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, maktab yoshiga kelib bola nutqning vaziyatli shartlangan modellari, oddiy sintaksis me'yorlarini egallaydi. Vaziyatdan ob'ektlarni ajratish va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni verballashtirish usullari tilning sintaktik tuzilishini o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Bolalar nutqida sintaksisning quyidagi darajalari ajratilgan: mazmuniy (tema-rem), semantik (freymalar va kelishiklar), yuzaki-grammatik.

Mazmuniy sintaksislash – bu nutq hosil qilishning birinchi bosqichi. Unga predikasiya akti sifatidagi ob'ekt va remaning tema dixotomiyasi va so'zlovchining motivi bilan beliglanadigan vaziyatni ajratish kiradi. Mazmuniy sintaksislash “ichki so'zlar” bilan amalga oshiriladi va milliy tilning xususiyatlariga bog'liq bo'lmaydi. Bola nutqi mazmuniy sintaksislashdan boshlanadi.

Semantik sintaksislash – bu keyingi bosqich. U ifodada nominasiyalash funksiyasini aks ettiruvchi semantik kelishiklar bilan bog'lanishni aniqlaydi va tilning tipologiyasiga qarab turlicha tuziladi.

Bola nutqida sintaksisning shakllanishi, asosan, semantik kelishiklardan rivojlanadi va psixikaning murakkab tuzilishini aks ettiradi. Aktantlarning o'zaro munosabatlari so'zlarning tartibida ifodalanadigan grammatik tuzilish “yuzaki” kelishiklar bilan bog'liq bo'lgan so'z shakllarini tanlashni sezilarli darajada quvib o'tadi. Bola passiv gaplarning ma'nosini tushunishida bu qonuniyat namoyon bo'ladi. *It mushukni quvlamoqda*, bolalar sub'ekt va ob'ektni aralashtiradi. Bu bosh kelishikning o'ziga xos maqomini aks ettiradi. Nominasiyaning sintaktik funksiyasi quyidagi izchillikda: sub'ekt, undan so'ng ob'ekt, ulardan so'nggina qolgan aktantlar – shakllangan: gaplarda bosh kelishikning o'zi etarli, chunki sintaktik munosabatlarning asosiy ifodalanish vositasi so'zlar tartibi hisoblanadi.

Shu tariqa, olti yoshda til kompetensiyasi, asosan, shakllangan bo'ladi, biroq “bolalar”ning shakllangan til kompetensiyasi “kattalar”nikidan jiddiy farqlanadi, bu bolaning kognitiv rivojlanish darajasi bilan bog'liq.

Bolalar va kattalar til kompetensiyasining asosiy farqlari quyidagilardir:

- ob'ektning asosiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi konsept, mavhum tushunchaning shakllanmaganligi;
- ular tomonidan belgilanadigan ob'ektning belgi va xususiyatlaridan biri so'z haqidagi tasavvur ekanligi;
- obrazli so'zlarni anglashdagi qiyinchilik;
- til birligini ifodalash planida umumiylik asosida ichki leksikondagi ahamiyatlilik;
- “bolalar amaliy grammatikasi, “ichki” sintaksisdan “tashqi”siga o'tishdagi ba'zi uzilishlar” bilan bog'liq farqlar.

Bolalar nutqining grammatik tuzilishini egallash xususiyatlari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarimizdan ma'lum bo'lishicha, 5-8 yoshli bolalar nutqining grammatik tuzilishi hali yaxshi shakllanmagan bo'ladi. Bu bolalar nutqida chegaralangan grammatik vositalarning qo'llanishida namoyon bo'ladi. Ona tilini o'zlashtirish jarayonida og'zaki nutq til komponentlarining normal rivojlanishi etti yoshgacha bo'lgan davrda kechadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Austin J.L. How to do things with words. – London: Oxford University Press, 1962. – 166 p.
2. Bloomfield L. Language. – London: George Allen & Unwin, 1935. – 566 p.
3. Garcia O., Lin A.M.Y. Translanguaging in bilingual education // Bilingual and Multilingual Education / O. García, A.M.Y. Lin (eds.). – 3rd ed. – Cham, Switzerland: Springer, 2017. – P. 117–130. – (Encyclopedia of Language and Education).
4. Grosjean F. Bilingual: life and reality. – Cambridge: Harvard University Press, 2010. – 276 p.
5. Hammers J., Blanc M. Bilinguality and bilingualism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 458 p.
6. Macnamara J. The bilingual's linguistic performance – a psychological overview // Journal of Social Issues. – 1967. – Vol. 23, iss. 2. – P. 58–77.
7. Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста / [Е.З. Басина, Л.В. Берцфаи, Е.А. Бугрименко и др.]; Под ред. Д.Б. Эльконина, А.Л. Венгера. – М.: Педагогика, 1988. – 135 б.
8. Shamsiev U.B. "Family holding-psychological mechanism of child socialization": monograph// "Tashkent Institute of Chemical Technology". Tashkent: Navruz, 2018. 124 s. <https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida>
9. Shamsiev U.B. Family holding and personality Genesis "educational-methodical manual" Main Library of the Academy of Sciences of Uzbekistan "printing house, 2016, Page 46. <https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida>
10. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 384 с.
11. Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка // Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка: когнитивные исследования. – М.: Знак, 2012. – С. 63–78.
12. Райл Г. Понятие сознания: пер. с англ. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 1999. – 408 с.
13. Таскаева Е.Б. Многоязычие в современном мире: культурные традиции и направления исследования // Вестник Сибирского государственного университета путей сообщения: Гуманитарные исследования. – 2017. – № 2. – С. 50–57.
14. Фрейд, З. Психопатология обыденной жизни: [12+] / З. Фрейд ; читает Илья Прудовский. – Москва: Студия АРДИС, 2007. – 1 файл (07 ч 33 мин 00 с).

– Загл. с обл. – Формат записи: МР3. – Режим доступа: по подписке. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=603664>. – ISBN 4607031756706. – Устная речь: электронная.

15. Цейтлин, С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика дет. речи: [Учеб. пособие для вузов] / С. Н. Цейтлин. - М.: Владос, 2000. - 238 б.